

МОВЧАНОВСЬКИЙ ФЕЛІКС ФРАНЦОВИЧ

Історія знає багато прикладів, коли видатні постаті з різних причин не були відомі широкому загалу. Однією з них був Фелікс Францович Мовчановський, на початку ХХ ст. відомий на весь світ завдяки турботі про дітей з порушеннями слуху.

Фелікс Францович Мовчановський (1853-1921), спадковий дворянин польського походження із Сувальської губернії (на сьогодні м. Сувалки – територія Польщі), заможний, інтелігентний комерсант, був людиною надзвичайного розуму і невтомної праці, а одночасно обдарований педагог, історик, етнограф, краєзнавець, просвітитель та громадський діяч. Йому були притаманні добродійність і милосердя. Це була неординарна людина свого часу.

Протягом кількох термінів, з кінця 1901 по 1911 рік та з 1916 по 1917 рік, Ф. Мовчановський обіймав посаду міського голови Олександрівська (нині Запоріжжя).

Він був людиною неспокійної вдачі, яка з жадобою бралася за вирішення злободенних проблем тогочасної російської буденності. В силу своїх реформаторсько-просвітницьких поглядів, у своїй діяльності він прагнув добра для співгромадян. Для втілення своїх задумів Фелікс Мовчановський залучав всю свою енергію, майстерність, знання та кошти¹. Це стосувалося також і освіти.

Опікуватися питаннями освіти Фелікс Мовчановський почав ще задовго до того, як був обраний на посаду міського голови. Перебуваючи гласним (1880-1901) Олександрівської міської Думи, він входив до складу комісії з народної освіти, неодноразово обирався головою опікунських рад міських навчальних закладів².

Проте, найбільше його ім'я асоціюється зі створенням на початку ХХ століття у провінційному Олександрівську унікального навчального закладу, який вперше (і востаннє) виник у вітчизняній та світовій педагогічній практиці – школи-хутора (училища-хутора) для глухонімих. Саме цей заклад у всі повноті розкрив діяльність

¹ Кузьменко Н., Михайлов Н. Запорожье и запорожцы / Н. Кузьменко, Н. Михайлов. – Запорожье: Тандем-У, 2005. – 334 с. – Из содерж.: Феликс Францевич Мовчановский. – С. 60–61.

² Злобина Л.Г., Малаховская Н.В. Развитие образования в г. Александровске / Л.Г. Злобина, Н.В. Малаховская // Наукові праці історичного факультету: 25-річчю історичного факультету ЗДУ присвячується. 1971–1996. – Вип. 2. – Дніпропетровськ: МП Промінь, 1997. – С. 227

Ф.Ф.Мовчановського на освітянській ниві. Тому це спонукає нас до його детального розгляду.

Історія виникнення цього закладу розпочалася задовго до його відкриття і має безпосереднє відношення до Фелікса Францовича Мовчановського.

Складне становище з навчанням дітей з порушеннями слуху в кінці XIX ст. привернуло до себе увагу Імператриці Марії Федорівни і найкращих представників суспільства, які занепокоїлися їх долею. У зв'язку з цим, 3 травня 1898 р., за наказом Її Величності Государині Імператриці Марії Федорівни в Петербурзі утворюється Всеросійське Опікунство про глухонімих, яке згодом почало відкривати свої Відділи опіки в різних містах.

Імператриця Марія Федорівна висловила думку, що для глухонімих дітей сільських мешканців потрібно створювати спеціальні школи-хутори, в яких діти не відривалися б від свого середовища та отримували відповідне навчання і виховання. З цього приводу в усі міста Російської імперії були розіслані листи-прохання. З території України відповідь надійшла лише з двох міст – Чернігова та Олександрівська. Відкрита згодом школа-хутір у Чернігові була звичайною школою для дітей з порушеннями слуху, а заклад в Олександрівську, завдяки Ф.Ф.Мовчановському, розвивався за іншим сценарієм.

1900 року на засіданні Олександрівського повітового земського зібрання, завдяки клопотанню гласного міської Думи Фелікса Мовчановського, була прийнята постанова про виділення щорічної допомоги майбутній школі-хутору в розмірі 1000 крб.

Восени 1901 року в Олександрівську відбувалися вибори міського голови, на яких переміг Фелікс Францович Мовчановський. З цього часу справа організації школи-хутора зрушила з місця.

5 жовтня 1902 року міський голова Олександрівська отримав листа від Катеринославського губернатора, в якому той просив повідомити, чи згоден Ф.Ф.Мовчановський прийняти обов'язки уповноваженого Комітету Опікунства про глухонімих по Катеринославській губернії. В обов'язки Уповноваженого входило сприяння справі піклування та навчання глухонімих, широке інформування про

діяльність Опікунства та залучення до співробітництва установ і громадян, які своєю працею або коштами могли б йому допомогти. Фелікс Мовчановський погодився прийняти на себе ці обов'язки і в листопаді 1902 року був призначений на посаду¹.

Фелікс Францович був знайомий з постановкою справи навчання глухонімих і бажав застосувати свої знання на практиці. Це підтверджується тим, що готуючись до відкриття школи він уважно вивчав структуру і особливості організації спеціальних закладів, які були на той час в Російській імперії. Збереглося широке листування Ф.Ф.Мовчановського із завідувачем школи глухонімих с. Мурзинки, що під Петербургом, якого він просив надіслати все необхідне для відкриття школи глухонімих, починаючи з меню, форми для учнів і закінчуючи правилами для службовців школи, програмами та підручниками².

Цим пояснюється та обставина, що він у званні товариша (заступника) голови Відділу Опікунства і опікуна його закладів насправді був не лише головною особою, але і єдиним керівником всіх справ, заходів та починань цієї благодійної організації. В очах місцевих жителів Олександрівський відділ та Ф.Ф.Мовчановський стали невід'ємними один від одного. Фелікс Мовчановський був головним ініціатором і творцем справи з організації найбільшого у світі закладу для глухонімих – Олександрівського училища-хутора (школи-хутора) для глухонімих, яке було оригінальним в організації своїх навчальних закладів, в змісті навчання і в підготовці учнів до майбутньої трудової діяльності та життя.

Шлях до створення закладу був непростим. Довелося долати численні перепони з виділення землі та коштів на його утримання. Отримавши у власність Олександрівського відділу ділянку землі, Ф.Ф.Мовчановський зібрав статистичні дані про глухонімих Катеринославської губернії. Вони свідчили, що потреба у створенні такого закладу була відчутна: в Олександрівську та повіті на той час було 126 глухонімих дітей.

¹ Козыряцкая С.И. Деятельность училища-хутора глухонемых в Александровске в начале XX века // Музейный вестник. – № 7. – Запори́жжя, 2007. – С. 97-98.

² Ярмаченко М.Д. Виховання і навчання глухих дітей в УРСР. – К.: Рад. школа, 1968. – С. 55.

Будівництво школи розпочалося 11 травня 1903 року з «капіталом» у 311 крб. 40 к. Здається, тут у кожного опустилися б руки, адже Комітет опікунства вважав, що його основна справа створити Відділ в губернії, тому він все зробив для того, щоб перекласти турботи про будівництво закладу на Олександрівський відділ і фактично самоусунувся від цієї добродійної справи. Всеросійське опікунство дало допомогу Олександрівському відділу лише один раз незначною короткочасною позицією в 5 тис. крб., державна казна допомоги взагалі не надавала. Але труднощі не злякали Фелікса Францовича Мовчановського і його однодумців. Вони почали пошук інших джерел фінансування, а сам Мовчановський звернувся за допомогою до земств, міських самоуправлінь, сільських громад, губерній та добродіїв. Вони не залишилися осторонь цієї справи і надали посильну допомогу.

Тому цілком справедливо потрібно вважати, що виникла ця своєрідна установа виключно завдяки наполегливій праці Фелікса Мовчановського та його однодумців. Школа-хутір виникла на хвилі поширення благодійництва і милосердя виключно на кошти громадських організацій і добровільні пожертвування, що надходили «широкою рікою на створення притулку для тих, хто знедолений природою». Окрім цього, на будівництво школи Ф.Ф.Мовчановський витратив понад 10 тис. крб. своїх власних коштів. Такий підхід до справи міського голови дав можливість створити зразковий заклад, рівному якому не було як в Росії, так і в світі¹.

Фундаторами школи-хутора були міський голова Ф.Ф.Мовчановський, гласний міської Думи П.І.Чижевський та член опікунської ради, знаний сурдопедагог М.М.Лаговський. Фелікс Францович Мовчановський зробив все можливе і неможливе для налагодження діяльності закладу на найвищому рівні.

Восени 1903 року відбулося урочисте відкриття закладу. Олександрівську школу-хутір назвали «Маріїнським училищем-хутором глухонімих», на честь покровительки Імператриці Марії Федорівни.

Керівництво школою-хутором та забезпечення навчально-виховною роботою покладалося на Фелікса Мовчановського, оскільки він був обізнаний з її

¹ Морозюк В. Наша духовна спадщина // Рад. школа. – 1991. – № 6. – С. 32–33.

особливостями. Тому саме йому потрібно завдячувати успішній постановці цієї справи в Олександрівську на початку ХХ ст.¹

Коли знайомимся з діяльністю навчальних закладів на хуторі та в Євпаторії, у якій на березі моря розташовувалась школа-санаторій хутора для дітей зі слабким здоров'ям, то вражає, захоплює чітко розроблена, до деталей спланована і педагогічно виважена система навчання та виховання дітей з порушеннями слуху. Ця система не лише ввібрала в себе передовий досвід вітчизняної та зарубіжної думки, а також виробила низку своїх новацій на педагогічній ниві. Це свідчило про високий професіоналізм та підхід до високогуманної справи Фелікса Францовича Мовчановського та його однодумців.

Про рівень закладу свідчить той факт, що в різний час у ньому мали за честь працювати такі відомі сурдопедагоги як Іван Панасович Соколянський (1910-1915), Микола Михайлович Лаговський (1910-1913) та автори численних підручників для глухонімих, серед яких А.Я.Каубе, А.А.Мальцев П.Г.Гуслистый і П.Л.Гуслиста. Частина з них приїхала до провінційного повітового містечка з тогочасної столиці – Петербургу.

Зазначимо, що сурдопедагог Микола Михайлович Лаговський, який в історії навчання і виховання дітей з порушеннями слуху був одним з видатних основоположників науково розробленої теорії і практики цієї благородної справи, приїхав до Олександрівська з Петербургу на особисте запрошення Ф.Ф.Мовчановського. Він погодився бути директором навчальних закладів Олександрівського відділу опіки про глухонімих, до складу якого на той час входили: дитячий садок, школа для дітей з порушеннями слуху зі збереженим інтелектом, школа для дітей з порушеннями слуху з інтелектуальними порушеннями, школа-санаторій в Євпаторії. Відповідно, сурдопедагогічна діяльність М.М.Лаговського тісно пов'язана з Україною. Він залишив праці, у яких висвітлений педагогічний досвід навчання і виховання дітей з порушеннями слуху в цьому закладі.

¹ Ярмаченко М.Д. Виховання і навчання глухих дітей в УРСР. – К.: Рад. школа, 1968. – С. 55.

Відомий український педагог та дефектолог Іван Панасович Соколянський (1889-1960) обрав для початку своєї професійно-практичної сурдопедагогічної діяльності найкращий заклад того часу – Олександрівське училище-хутір для глухонімих.

1910 року, закінчивши Маріїнські педагогічні курси для вчителів глухонімих у Петербурзі, був запрошений директором Олександрівського училища М.М.Лаговським на посаду вчителя. І.П.Соколянський відразу туди переїхав, хоча ще перебував студентом Психоневрологічного інституту, обговоривши собі право їздити до Петербургу лише для здачі іспитів.

І.П.Соколянський працював вчителем з 1910 по 1919 роки (з перервою у 1914-1917 рр. на участь у Першій світовій війні). В цей період він написав свої перші статті (зокрема «Про навчання українських глухонімих рідної мови», (1910)). Працюючи в школі він зрозумів недосконалість навчання дітей з порушеннями слуху словесної мови. Він зазначав, що навчання нечуючої дитини нерідною мовою ставить перед нею серйозні перешкоди. Замість того, щоб розвивати рідну мову, початки якої є майже в кожній дитини при вступі до школи, вона змушена переучувати її. Так розпочалися пошуки шляхів навчання дітей з порушеннями слуху словесній рідній мові.

Фелікс Мовчановський також розумів цю ситуацію. Тому, за його наполягання, І.П.Соколянський був відряджений до Москви на Всеросійський з'їзд діячів з виховання та навчання глухонімих з доповіддю «Про навчання українських глухонімих рідній мові». На той час ця доповідь мала великий політичний резонанс.

Ф.Ф.Мовчановський постійно турбувався про розвиток хутора, поліпшення навчально-виховного процесу та професійної спеціалізації його учнів. Інформація про успішну діяльність цієї установи поширювалася не лише в Російській імперії, але і за кордон. Це привертало увагу багатьох зацікавлених осіб, педагогів, а також батьків навіть з віддалених губерній. Про це свідчить той факт, що 1910 року в Олександрівському закладі безкоштовно проживало і навчалось 227 дітей: 145 хлопчиків та 82 дівчинки. Щороку до школи приймали 30-40 дітей. Жоден подібний навчальний заклад в Російській імперії не міг з ним зрівнятися.

На 1911 рік все майно училища-хутора оцінювалось у 1 970 274 царських рублів. На цей час в ньому було чудово налагоджене господарство, а продукція, яка вироблялася його учнями, неодноразово завойовувала призові нагороди на губернських виставках. Слава про заклад поширювалася не лише на Катеринославську губернію, але й далеко за її межі. Дійшла вона і до царської родини. 9 та 12 лютого 1911 року Фелікс Мовчановський мав аудієнцію у Імператора Миколи II, Імператриці Олександри Федорівни та Марії Федорівни, засновниці Опікунства, які високо оцінили діяльність Олександрівського відділу, власну діяльність Ф.Ф.Мовчановського та діяльність Олександрівської школи-хутора глухонімих.

Здавалося б, чудові успіхи такого унікального закладу варті найвищої похвали, як і дії на ниві освіти міської Управи та її голови. Вони повинні були викликати найактивнішу підтримку зі сторони Всеросійського Опікунства в Петербурзі. Проте, прихильність царської сім'ї викликала заздрощі столичного чиновництва, а їх жертвою став Ф.Мовчановський. Його звинуватили у фінансових махінаціях, висунули 420 пунктів звинувачень, які згодом у судовому порядку були скасовані, та посадили за ґрати, де він провів три місяці. Таким чином, замість того, щоб підтримувати та розвивати велику і добру справу, вона навпаки викликала протидію російських чиновників, які згубили і задавили ревізіями та рішеннями, зруйнувавши її. Установа була зведена до звичайної шаблонної школи¹.

Не дивлячись на тяжкий удар долі, Фелікс Мовчановський не залишив громадської діяльності, проте виїхав до Катеринослава. В кінці 1915 року він повернувся до Олександрівська. Весною 1916 року на виборах до міської Думи був обраний гласним, а в жовтні цього ж року Фелікс Францович Мовчановський знову очолив міську Думу та Управу.

Повернувшись на посаду міського голови, Фелікс Мовчановський почав піднімати питання про відновлення діяльності Олександрівського училища-хутора для глухонімих. Так, 28 січня 1917 року це питання розглянула училищна комісія; 3 лютого 1917 року міська Дума розглянула питання про відновлення закладу;

¹ Каменский П.В. История одного пограма. – Екатеринослав: Тип. К.А. Андрущенко, 1914. – С. 108.

8 травня 1917 року Катеринославські губернські земські збори розглянули доповідь Управи про відновлення та реорганізацію закладу і визнали це за доцільне. Цього ж дня міською Думою була створена спеціальна комісія при губернській земській управі з питань відновлення та реорганізації училища-хутора.

На жаль, Феліксу Францовичу Мовчановському не вдалося реалізувати свій задум. Ситуація в країні розвивалася за іншим сценарієм. Буремні події 1917 року внесли свої корективи в життя всієї країни. Зрозуміло, що в таких умовах Олександрівське училище-хутір не могло не лише відродитися у колишньому вигляді, але й існувати. 20 грудня 1917 року воно змушене було припинити свою діяльність. Проте, у ньому залишалась певна кількість дітей та вчителів, які за власним бажанням продовжували їх опікувати¹.

Фундатор, засновник і керівник високогуманної справи Фелікс Францович Мовчановський помер 1921 року від тифу в Катеринославі.

Підсумовуючи хочемо зазначити, що Олександрівське училище-хутір (школа-хутір) для глухонімих дітей була першим і єдиним такого роду закладом у світі. Вона не лише увібрала в себе передовий досвід вітчизняної педагогічної думки, а й містила низку своїх новацій, що свідчило про високий професіоналізм і справжній гуманізм зачинателів цієї благородної справи. Цей заклад став вінцем освітньої діяльності Ф.Ф.Мовчановського.

Соколянський І.П.

**НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНИЙ ПРОЦЕС В ЗАКЛАДАХ
ОЛЕКСАНДРІВСЬКОГО УЧИЛИЩА-ХУТОРА ДЛЯ ГЛУХОНІМИХ**
(Лист Івана Панасовича Соколянського не встановленому адресату)

Керівництво навчальними закладами хутора і забезпеченням навчально-виховної діяльності полягало на директора Фелікса Францовича Мовчановського, але безпосередньо він не займався навчанням та вихованням дітей з порушеннями слуху, оскільки був також міським головою Олександрівська.

¹ Козыряцкая С.И. Деятельность училища-хутора глухонемых в Александровске в начале XX века // Музейный вестник. – № 7. – Запоріжжя, 2007. – С. 109-110.

Фелікс Мовчановський створив і розвивав освітню систему в навчальних закладах хутора, але він не писав книг, підручників та статей про навчання і виховання таких дітей. Проте, інформацію про освітню систему, вибудовану Мовчановським, ми можемо отримати з книги відомого сурдопедагога М.М.Лаговського «Учреждения Александровскаго отдела попечительства Государыни императрицы Миріи Федоровны о глухонемых» (1910), що побачила світ у друкарні Олександрівського училища-хутора для глухонімих.

У своїй книзі М.Лаговський зазначає: «В Олександрівській школі-хуторі мала змогу навчатися будь-яка дитина Катеринославської або Таврійської губерній на однакових умовах, яку спіткала тяжка доля – глухонімота. Щороку в навчальні заклади хутора приймалося по 30-40 глухонімих дітей, чого не робило жодне училище тогочасної Росії. Тут знайшли притулок і необхідне піклування сотні глухонімих, до яких ставилися з любов'ю і давали їм можливість отримати освіту та підготуватися до роботи... Разом навчалися діти з різних прошарків населення, різного віросповідання. Значна частина навчалася за рахунок Відділу опікунства, частина була стипендіатами різних земств, найменша частина – за власні кошти.

11 серпня 1903 року школа була побудована. 15 серпня почався медичний огляд та був зроблений перший набір учнів. В школу було прийнято 28 дітей: 16 хлопчиків та 12 дівчаток віком від 7 до 12 років.

Після прийому дітей та іспиту на їх розумові здібності з'ясувалося, що із 28 учнів 8 відрізняються високим розумовим розвитком, 14 – середнім і 6 – слабким. У зв'язку з цим, всі діти були розподілені на три паралельні класи, в кожен з яких була зарахована однакова кількість кращих, середніх і слабких учнів. З першого вересня життя школи розпочалося згідно складеного розкладу.

На 1 січня 1910 року всього у школах було, окрім дитячого садка, 18 класів: 4 перших, 4 других, 3 третіх, 2 четвертих, 2 п'ятих, 2 шостих і 1 сьомий.

На кінець 1910 року в усіх школах Олександрівського відділу опіки про глухонімих навчалася 227 дітей (145 хлопчиків і 82 дівчинки).

Педагогічний колектив школи на 1910 рік складався з 30 переважно прогресивно налаштованих осіб, які отримали спеціальні знання на педагогічних

курсах в Петербурзі. На думку М.М.Лаговського, навчати глухонімих здатні лише найбільш обдаровані вчителі з глибокою підготовкою.

Навчальна програма школи була творчим комплексом органічного поєднання навчальних дисциплін з працею і гармонійним вихованням. Рівноправними, рівноцінними та невід'ємними складниками всього навчально-виховного процесу були добре поставлені шевське ремесло, столярна і капелюшна справи, виготовлення кошиків. Дівчата займалися рукоділлям. Хлопчики вчилися обробки металів, слюсарної та друкарської справи. Ті й інші успішно оволодівали загальноосвітніми науками.

Навчання в школі тривало 9 років. Тут вчили не лише вимовляти звуки і слова, читати, писати і рахувати, а й історії, географії, фізики, природознавства. Давали навички малювання і креслення, роботи на друкарських машинках, ремесел. Гармонійному вихованню учнів сприяли заняття з гімнастики.

У школах Олександрівського відділу вивчалися такі предмети: а) вимовляння звуків і слів, читання і письмо, арифметика: лічба усна, письмова та на рахівниці, ознайомлення з вживаними одиницями мір, ваги і монетами; б) ознайомлення з головними обов'язками людини, а саме: ставлення до уряду і суспільства; в) відомості з географії та історії; г) відомості з природознавства; д) відомості з геометрії стосовно ремесел; е) каліграфія; є) малювання, ліпка та креслення; ж) друкування на друкарських машинках; з) закон Божий; и) російська мова; і) фізика; ї) загальнокорисні відомості. Три останні роки навчання, крім вивчення загальноосвітніх предметів, відводились на ремісниче навчання вихованців. Це мало велике значення, тому що 90% учнів належало до непривілейованого прошарку населення. Школа ставила перед собою завдання дати учням такий рівень знань, вмінь та навичок, щоб вони могли стати потрібними для суспільства людьми та могли забезпечити собі заробіток. Навчали також нескладним ремеслам, необхідним у селянському житті та різним галузям сільського господарства.

Навчання грамоті, початкові поняття про релігію і т. ін. вивчалися за окремою обов'язковою програмою, складеною Відділом опікунства. З точки зору викладачів, вони були практичними у застосуванні.

З погляду тієї важливості креслення і малювання, яку вони мали в навчально-виховному відношенні, а також тієї користі, яку вони мали для ремісника, при училищі були чудово облаштовані класи малювання і креслення. Малювання велося за новим натуральним методом – графічним мистецтвом і мало тісний зв'язок з іншими предметами шкільного курсу, а особливо із заняттями ручної праці та рукоділлям. Викладав цей предмет місцевий художник комерційного училища і вчителька зі спеціальною підготовкою. Креслення викладав вчитель ручної праці. Уроки малювання та креслення проводилися лише з тими учнями, які мали до цього здібності.

Спочатку навчання проводилося переважно за усним методом, але в статуті зазначалося, що Раді відділу «...надається право, за клопотанням директора, застосовувати й інші методи викладання, які він визнає корисними».

В класах було по 10-11 учнів, якщо було 12 учнів одного віку, їх ділили на 2 класи. Досвід зарубіжних та російських шкіл свідчив, що максимальна наповненість класів може бути не більше 11 учнів, інакше повного засвоєння програми досягти неможливо. Клас формувався з учнів приблизно рівних здібностей. Учні, які відставали у навчанні, переводили в школу для невстигаючих учнів. В ній навчання тривало теж 9 років, але за скороченою програмою. Кожен клас мав вести окремий вчитель, який мав у ньому не менше 24 годин на тиждень. Інші уроки читали фахівці з окремих предметів. Всього за тиждень в кожному класі було по 30 уроків.

«Учбова програма, що застосовувалась в Олександрівській та Євпаторійській школах опікунства Государині Імператриці Марії Федорівни про глухонімих», розподілялася таким чином:

Перший артикуляційний клас:

1. Заняття за фребелівською системою (6 уроків).
2. Гімнастика (6 уроків).
3. Малювання (2 уроки).
4. Розвиток голосу.
5. Розвиток слуху.
6. Читання з губ (6 уроків).
7. Постановка звуків.
8. Постановка понять.
9. Письмо пройдених звуків та понять.

10. Мовлення:

- Письмова робота (4 уроки).
- Арифметика (4 уроки).
- Чистописання (2 уроки).
- Малювання (2 уроки).

Другий клас:

1. Молитви.
2. Артикуляція (6 уроків).
3. Граматика.
4. Читання (12 уроків).
5. Арифметика (4 уроки).
6. Письмові роботи (6 уроків).
7. Чистописання (2 уроки).

Третій клас:

1. Закон Божий (2 уроки).
2. Усне мовлення (3 уроки): артикуляція, наочне навчання.
3. Граматика (1 урок).
4. Арифметика (4 уроки).
5. Читання (4 уроки).
6. Письмові роботи (6 уроків).
7. Чистописання (2 уроки).

Четвертий клас:

1. Закон Божий (4 уроки).
2. Усне мовлення (6 уроків): наочне навчання.
3. Граматика (3 уроки).
4. Письмові роботи (6 уроків).
5. Арифметика (5 уроків).
6. Читання (6 уроків).

П'ятий клас:

1. Закон Божий (4 уроки).
2. Артикуляція (3 уроки).
3. Навчання рідній мові.
4. Читання.
5. Граматика (2 уроки).
6. Письмові роботи (4 уроки).
7. Географія (2 уроки).
8. Природознавство (2 уроки).
9. Загальнокорисні відомості (2 уроки).
10. Арифметика (5 уроків).

Шостий клас:

1. Закон Божий.
2. Російська мова.
3. Арифметика (5 уроків).
4. Історія (2 уроки).
5. Географія (2 уроки).
6. Природознавство (2 уроки).
7. Загальнокорисні відомості (2 уроки).

Сьомий клас:

1. Закон Божий (3 уроки).
2. Російська мова (14 уроків).
3. Загальнокорисні відомості (2 уроки).
4. Історія (2 уроки).

5. Географія (2 уроки).
6. Фізика (1 урок).
7. Природознавство (1 урок).
8. Арифметика (5 уроків).

Восьмий клас:

1. Закон Божий (3 уроки).
2. Російська мова (13 уроків).
3. Арифметика (4 уроки).
4. Історія (2 уроки).
5. Географія (2 уроки).
6. Природознавство (2 уроки).
7. Фізика (2 уроки).
8. Загальнокорисні відомості (2 уроки).

Програму доповнювало трудове навчання та виховання.

Для підвищення професійного рівня вчителів щотижнево, у вільний від навчання час, проводилися показові уроки. На них були присутні всі вчителі та вихователі. Після закінчення обговорювали урок, оцінювали його та обмінювалися думками.

Значним досягненням Олександрівського училища-хутора було те, що працювати він починав з дітьми раннього віку – 5-6 років. Для цього був організований дитячий садок. Це було важливо тому, що голосові зв'язки у глухонімих без вправ з часом грубішають, а практика показала, що навчання для глухонімих дітей потрібно розпочинати як омога раніше. З іншого боку, фізичний розвиток дітей не дозволяв розпочинати систематичні заняття раніше 8-9 років. У проекті статуту закладу зазначалося, що в «дитячому садку протягом 3 років проводиться: навчання мови за особливою програмою і заняття за фребелівською системою, потім діти переходять в училище для проходження загального курсу». Враховуючи вік та як правило слабе здоров'я дітей, розподіл занять в дитячому садку був особливим – класні заняття постійно чергувалися з фребелівськими заняттями, іграми та прогулянками. У дитячому садку діти перебували три роки, а потім переходили до школи.

Для того, щоб селяни не забирали своїх дітей з училища до закінчення курсу навчання (коли ті підростали і могли допомагати в господарстві, що було досить розповсюдженим явищем в той час), щомісяця батьки були зобов'язані вносити заставу – один крб. Сума накопичувалася і поверталася дитині, якщо вона провчилася весь термін.

Навчальні програми з предметів, що вивчалися в школах хутора, відповідали програмам кращих училищ для глухонімих Російської імперії. У навчально-виховній роботі використовувалися різні вправи, що давало позитивні результати. Особливу увагу зверталось на наочне навчання. Вчителі школи розуміли, що при навчанні глухонімих велике значення мають наочні посібники. У пояснювальній записці до проекту статуту Олександрівського училища зазначалося, що в школі є «величезна колекція наочних посібників».

Постачання школі необхідних навчальних посібників і методик проводилося Відділом Опікунства. Школа мала велику кількість карток, картин, колекцій, альбомів, мір, таблиць з різних галузей знань та чудову колекцію муляжів птахів. В перший же рік роботи школи, картин з навчального курсу та курсу Закону Божого було 48, «вітчизняної історії» – 30, «російського життя та природи» – 49.

З метою духовного розвитку дітей та працівників училища функціонувала бібліотека, яка налічувала близько 1500 найменувань книжок, періодичних видань та наочних посібників. Також передплачувалися газети, журнали, книги на суму 100-150 рублів щорічно.

Бібліотека постійно поповнювалася новими книгами, оскільки читання приносило користь глухонімих. Окрім художніх книг, 1903 року вона мала і навчальну літературу: букварів для глухонімих Н.А.Рау і Ф.А.Рау – 30, «Навчання глухонімих дітей рідній мові» М.М.Лаговського – 9, «Навчальний посібник глухонімих рідній мові» Ніколаєва та Заморенка – 5, «Збірка арифметичних задач» Попова – 5. Вже на 1-е січня 1910 року в бібліотеці було 208 томів літератури, велика кількість книг і журналів для дітей молодшого і середнього віку. 1910 року бібліотека мала 1227 найменувань спеціальної літератури з навчання глухонімих, літератури для читання учнів – 121 найменування.

Головним завданням школи було бажання навчити глухонімих мові, на якій розмовляють оточуючі. Тому в Олександрівському училищі був прийнятий звуковий метод навчання, визнаний на той час більшістю педагогів як найбільш досконалий.

Училище намагаючись поставити справу навчання глухонімих так, щоб після закінчення школи вони могли не лише читати, а й писати і говорити зрозумілою мовою, розуміти мову інших за виразом обличчя, тобто читати по губам, як ми читаємо з книги.

Навчання усної мови складало головне завдання школи. Воно починалося із попередніх вправ з розвитку органів мови, зору, дотику, дихання які виконує учень разом зі вчителем та використання рухів і положення органів мови – губ, язика, ньоба, гортані, які приймають участь при вимові різних звуків.

Після попередніх вправ розпочинали визивання голосу за допомогою зору і дотику. Учень надавав своїм голосовим зв'язкам таке положення, яке він бачив у вчителя при вимові звука, використовуючи при цьому люстерко. Помимо цього, учень намагався відтворити тремтіння звуковідтворюючих органів, які він відчував у вчителя, прикладаючи свою руку до його грудей і горла. Спосіб вдихання та видихання при вимові звуку також запам'ятовувався дитиною. Сприймавши спосіб видихання і ступінь тремтіння органів та їх положення, учень, копіюючи вчителя, утворював даний звук.

Після багаторазових вправ з вправлянь звуку, вчитель демонстрував як пишеться буква. Таким чином учень навчався утворювати звуки, впізнавати їх при вимові іншими, дивлячись на їхні губи (читати по губам), писати і читати. Коли учень засвоював декілька звуків, то за допомогою вчителя з'єднував їх в склади, потім із знайомих складів складали легкі для вимови слова. Кожне нове слово закріплювалося до повного засвоєння в усіх трьох формах, тобто усно, письмово і за допомогою читання по губам, яке досягалося тим, що вчитель промовляв слово або речення, а учень повинен був за рухами губ, язика і лицьових м'язів впізнати, що сказав вчитель.

Щороку навчання ускладнювалося і використовуючи принцип читання по губам, воно давало можливість глухонімому з нормальними здібностями, засвоїти грамоту, стати рівноправним членом суспільства.

Великого значення в закладах Олександрівського відділу надавали трудовому вихованню і професійній підготовці. Для хлопчиків при училищі був чудово

облаштований клас ручної праці, в якому вони під керівництвом досвідчених вчителів систематично, за чіткою програмою, на дрібних роботах знайомилися із призначенням різних інструментів, прийомами і елементами робіт. 1910 року в класі ручної праці проводилися роботи лише по дереву, а в майбутньому планувався клас для роботи по металу. Ручна праця в училищі була введена лише з 10 вересня 1909 року. Раніше діти працювали в столярній, переплетній і шевській майстернях під керівництвом майстрів, але хороших результатів від цього не було. В класі ручної праці працювали лише хлопчики середнього і старшого віку, а малі діти, це перші 2 роки навчання, під керівництвом вихователя займалися плетінням сумок зі шпагату, які йшли на продаж, і корзинок зі стружок, випалюванням та іншими дрібними роботами. Роботи в класі ручної праці були перехідними та підготовчою ступенькою до робіт в спеціальних майстернях або на заводі.

Учні старшого віку ще за 2-3 роки до закінчення навчання розподілялися по різних цехах заводу та типографії. Коли учня залучали до роботи, то враховували вік дитини, фізичний стан, його здібності, бажання навчатися тієї чи іншої професії. Кожен учень, що проходив практику на заводі, мав спеціальну книжку, до якої заносили всі відомості про виконану роботу, успіхи учня, час роботи на заводі.

Для дівчат у школі були створені класи рукоділля. В них навчали самостійно викроювати, в'язати, вишивати та шити на швейній машині. Для дівчат зі слабким здоров'ям або з інтелігентних сімей 1908 року було відкрито клас з виготовлення жіночих капелюшків, які йшли на продаж.

Завдання і мета школи в справі навчання рукоділлю зводиться до того, щоб навчити дітей добре шити і надати дівчаткам уміння шити настільки, щоб після закінчення школи вони могли самостійно застосовувати свої уміння в житті і заробляти собі на шмат хліба.

Переважно в рукодільному класі працювали близько 40 дівчаток з 14.30 до 18.00. Маленькі дівчата – лише до 16.30. Роботи розподілялися таким чином: викрійка – 3 рази на тиждень, вишивка – 1 раз, ремонт білизни та одягу – 1 раз, в'язання чулок на спицях і гачком – 1 раз, шиття – 3 рази.

Підготовчий рік навчання: дівчатка віком 7-8 років шили прості зразки, в'язали на двох спицях світлими нитками, вишивали на великій канві прямим швом, напівхрестиком і хрестиком, потім – легкі узори і числа. Такі роботи велися близько півроку, тобто до Різдва Христового. Після свята діти, уже підготовлені до роботи, починали в'язати чулки, шити руками темні нижні спідниці, наволочки і сорочки.

У другому півріччі продовжувалося шиття руками білизну, вишивання більш складних узорів на рушниках, серветках, в'язання чулків на спицях, накладання латок і штопання чулків та білизни.

Третій рік – теж шиття руками; діти в'язали гачком мережива, серветки, наметували петлі, вишивали мережки і зразки. Більш здібні переводилися для роботи на машинці.

Старші, тобто 4, 5, 6 роки навчання, переважно, займалися шиттям.

Шили діти все необхідне і для себе. Обшивали себе і хлопчиків. Шили білизну, платтячка, фартуки, білизну хлопчиками і верхні сорочки для хлопчиків, вишивали гладдю.

Самі старші, (сьомий рік навчання), навчалися викрійці білизни і платя (за методом Базарової).

На викрійку зверталася особлива увага. Кожна річ викроювалася спочатку із паперу в звичайну величину, а потім ця ж річ, у зменшеному виді, переносилася у свій зошит. Таким чином, у кожної учениці до кінця навчання складався альбом викрійок, якими вони користувалися у майбутньому.

Два останні роки навчання використовувалися на спеціальне вивчення викрійки і шиття із журналів.

Окрім цього класу, з такими ж завданнями, при училищі був в'язальний клас, де з такою ж користю дівчатка навчалися різним в'язальним роботам на машинці та викроюванню і шиттю білизни.

Всі ці роботи в Олександрівському хуторі практикувались з пізньої осені до ранньої весни, лише на заводі робота тривала без перерви.

З кінця травня всі, хто працював у класах ручної праці рукоділля, переходили до садових, польових, городніх робіт та занять господарством. Додому на літо

відпускалися лише 3 молодших класи та хворі діти. Всі інші розподілялися по групах для робіт і працювали простими робітниками, прокидалися о 4 годині ранку та працювала з перервою на сніданок. Після обіду до 15.00 вони відпочивали. Потім знову працювали в полі до вечора.

Керівники Олександрівських навчально-виховних закладів для глухонімих дітей, а також весь педагогічний персонал дуже багато уваги приділяли виховній роботі.

Педагогічна праця в школі глухонімих була трудомісткою. Щоб зрозуміти душу глухонімої дитини, знайти до неї вірний шлях, розкрити її здібності, розвинути їх, для цього мало лише знань та досвіду. Потрібно мати особливу чуйність, особливий дар та покликання. Саме такі люди і працювали в Олександрівській школі глухонімих, віддаючи своє серце дітям. Перед ними стояло важке завдання – навчити, виховати та пристосувати дітей до життя, зробити їх потрібними суспільству. Для того, щоб організувати життя в школі, були розроблені правила внутрішнього розпорядку. Вони склалися поступово, а 19 липня 1905 року були зведені в єдині «Правила внутрішнього розпорядку в Маріїнській школі-хуторі глухонімих в м. Олександрівську». Правила склалися із загальних правил, положення про чергування в спальні, їдальні, класі, чергування в канікулярний час, правила користування бібліотекою, порядок прання білизни в пральні, правила про чистоту та охайність. У всіх закладах Відділу суворо дотримувались принципу самообслуговування.

Був чітко розроблений розпорядок дня для навчального та канікулярного часу. Діти вставали о 6 ранку, прибирали свої ліжка та милися. Чергові хлопчики та дівчата кожен день мили спальні і коридори. Інші чергові йшли до їдальні та накривали столи. Після ранкової молитви о 7.15 всі пили чай. На це відводилося 15 хвилин. Після чаю прибирали їдальню, мили посуд. З 8 години починалися уроки, які тривали до 12.30. Після третього уроку, на перерві, що тривала 10 хвилин, дітям давали по шматку білого хліба. Після уроків чергові у їдальні готували все до обіду. За столом учні робили все самі: носили їжу, роздавали хліб і т.п. Після обіду прибирали. Вільні учні гуляли, а в цей час чергові по школі йшли мити класи. З

14.00 до 17.30 працювали на заводі, в класах ручної праці, рукоділля. Вільні діти виконували гімнастику або працювали на дворі, кухні, а восени – в школі. О 17.30 – вечірній чай з хлібом, а з 18.30 до 20.00 діти готували уроки. Молодші діти і цей час були вільними. О 20.00 – вечеря.

При хлопцях була прислуга – двоє дядьків, до обов'язків яких входило бути з дітьми через день цілодобово. У дівчат була няня. З кінця травня до кінця серпня режим змінювався. Більше часу приділялося роботі у полі, городі, саду.

У дитячому садку був свій режим. Діти більше спали, менше приймали участь у чергуванні.

Такий режим був із врахуванням того, що 80% дітей були з селянських сімей. Тому умови життя дітей були наближені до домашніх. Вони спали на солом'яних ліжках, носили простий одяг, літом ходили босі, харчувались хоч і смачно, але дуже просто.

Кожен клас мав свого вчителя-вихователя, до обов'язків якого входило слідкувати за розвитком характеру своїх вихованців, їх ставленням до обов'язків, навчання, поведінкою, виховувати у них любов до праці, гарне ставлення до сім'ї, оточуючих людей та людей взагалі. Це дуже складне завдання, тому що, як правило, до того як потрапити до школи, ці діти були замкнуті в своєму беззвучному внутрішньому світі, відокремлені безмовністю від зовнішнього світу. Вихователю потрібно було достукатися до їх душ, сердець, зігріти їх своїм теплом, людяністю.

Велике значення в цьому процесі мали свята, які влаштовували дітям. Частіше за все вони були благодійними. 1904 року дітям було влаштоване перше свято. На пожертви скарбника відділу З.Я.Леве, Ф.Ф.Мовчановського, помічника опікуна школи А.Л.Майдачевського, були влаштовані святковий стіл та ялинка. На святі був оркестр, під який танцювали діти. Кожна дитина отримала подарунок. Новорічні свята тривали кілька днів. Діти відчували дійсно родинне тепло. Присутні на цих святах відзначили, що діяльність вчительок та наставниць Горикиль-Горнике, Михайлової, Бурцевої можна назвати видатною. Завдяки знанням, які вони здобули на курсах, любові до справи виховання глухонімих, самовідданості, величезна праця цих вчительок за короткий час дала вражаючі результати. «Діти природи, яких

переважно взяли із сіл, перетворилися з дикунів в тихих, лагідних та вихованих. Вони дихали здоров'ям, зустрічали чисельних відвідувачів школи посмішками. Така діяльність заслуговує глибокої подяки та вдячності як з боку відділу та ради, так і з боку всього суспільства».

Загалом, було проведено 2 вечори: один у гуртожитку хлопців, а другий в гуртожитку дівчат. Діти старанно готувалися до свят. Було запрошено багато гостей. Музиками на вечорі були вчителі. Надалі, влаштування новорічних свят стало традицією.

Вихованці старших класів на Великодні канікули їздили додому. Діти, як вважали вихователі, повинні мати тісний зв'язок з рідними, яких вони залишали на час навчання у школі. Для тих, хто залишився у закладах, влаштовували ігри на свіжому повітрі, катання на ковзанах тощо. Щоб діти мали змогу бути зігрітими родинним теплом, їх запрошували в гості до родин-опікунів, вчителів. Часто до себе в гості дітей запрошував керівник училища-хутора Ф.Ф.Мовчановський.

Важливо зазначити, що училищу-хутору належала зразково обладнана школа-санаторій у Криму, в Євпаторії, на березі моря, яка розпочала роботу 1906/07 навчального року. Приміщення школи було розраховано на 50 дітей, мало 5 класних кімнат, бібліотеку, рекреаційний зал та домашню церкву. Сюди щорічно з Олександрівського хутора відряджалися на рік 5 молодших класів зі своїми вчителями. Учні, не припиняючи регулярних занять у класі, проходили курс лікування і одночасно користувалися морським кліматом, купались у морі, приймали повітряні й сонячні ванни на березі моря. М.М.Лаговський, відвідавши школу-санаторій, писав, що «зовнішній вигляд тимчасових мешканців – учнів Євпаторійської школи – яскраво свідчить, що така ідея відряджень глухонімих дітей – дійсно щаслива ідея».

Підсумовуючи, звернемо увагу на дві оцінки діяльності Олександрівського училища-хутора для глухонімих під керівництвом Фелікса Францовича Мовчановського. Їх у різний час висловили найвідоміші сурдопедагоги, які працювали у цьому закладі. Так, М.М.Лаговський високо оцінював його діяльність. Він зазначав, що училище-хутір являло собою виключно цікавий на той час заклад,

де нічого не було зайвого, а все призначалось для навчання і виховання глухонімих із селянського середовища, а також для покриття витрат на утримання училища. М.М.Лаговський, характеризує заклади Олександрівського хутора в лекції, прочитаній 1910 року на Південно-російській сільськогосподарській виставці в Катеринославі (нині Дніпро) зазначив, що установи Олександрівського відділу становлять собою відрадне явище щодо постановки справи навчання, виховання та професійної освіти. Все, що люди придумали до цього часу для полегшення й поліпшення справи освіти глухонімих, тут існує і практикується».

Важливо зазначити, що в училищі у період його найбільшого розвитку, а також у найтяжчі часи – знищення та занепаду, працював відомий вчений та сурдопедагог Іван Панасович Соколянський. Ці трагічні події він пам'ятав все життя і навіть через 35 років після них писав у листі до невідомого адресата (текст подається в оригіналі): «Я без волнення не могу слышать об этой школе, о том, что было и ...во что всё это превратилось. Я начинал работу в этой школе в период её расцвета, когда она была жемчужиной и не только России, а в международном масштабе... При этой школе был впервые построен дом из железобетона (он за парком в углу); при этой школе впервые на юге (как тогда говорили) была построена станция биологической очистки воды; при школе в её цветниках были солнечные часы из цветов, при школе были мавританские газоны; при школе было то, что трудно перечесть. Всё это поражало иностранцев, в том числе и американцев.

Всё это было создано прогрессивной общественностью. И всё это было разрушено в течение двух–трёх лет царскими сатрапами и изуверами в генеральских мундирах. Всё это было сделано для глухонемых. Лучшая часть передовой тогдашней русской, украинской, еврейской общественности создала всё это вопреки полицейщине и призову» (20.XI. 1946 г.).

Каменский П.В. // История одного погрома. – Екатеринослав: Тип. К.А. Андрущенко, 1914.